

סוגיות ומחלוקות במשא ומתן בדרום אפריקה בענייני: החוקה, פשעי האפרטהייד והמאבק לדמוקרטיה

ז.מ. יעקוב¹

מבוא

ב-27 באפריל 1994 קיימה דרום אפריקה את הבחירות הדמוקרטיות הראשונות בתולדותיה. בעבור מיליוני דרום אפריקנים היה זה אירוע היסטורי, מסעיר במדה שלא תתואר והרה-משמעות ללא ספק. איש מאיתנו לא הצביע מעולם קודם לכן. רובנו המכריע, כל האזרחים השחורים, סבלנו במשך דורות מדיכוי וניצול בידי משטר המיעוט הלבן, שיישם את תכנית הרשע - האפרטהייד. בני עמנו נאבקו קשות והקריבו רבות כדי להשיג דמוקרטיה. מיליוני בני-אדם פונו מבתיים ואלפים רבים עד מאוד הוחרמו, נאסרו, הוחזקו במעצר, עונו ונהרגו.

הבחירות האלה סימנו את תום האפרטהייד והביאו מאבק מתמשך למען דמוקרטיה אל תכליתו, בדמות משא ומתן רגיש שהביא לקבלת חוקה לתקופת ביניים. לאחר משא ומתן נוסף, נכנסה לתוקף חוקה סופית ב-1997. כיום אנו בתהליך מימוש ההבטחות שחוקה זו צופנת בשביל כולנו. נתבקשתי לדבר כאן היום בעיקר משום שהמאבקים שניהל עמנו, בעזרת העולם, הניבו חוקה שהתגבשה במשא ומתן, והיא התשתית לחברה דמוקרטית באמת. במלים אחרות, אני נמצא כאן בגלל הדיכוי, המאבק וההצלחה שלנו. אני מודה לבית-הספר למשפטים על ההזדמנות שנתן לי לחלוק מנסיוני ומרעיונותי ומקווה שהדברים יהיו רלוונטיים ומועילים.

אפתח בדברים כלליים על רשעות האפרטהייד ועל המאבק לדמוקרטיה. אנסה, בהקשר זה, לשרטט את מאפייני תהליך המשא ומתן, להבליט כמה ממרכיביו העיקריים ומן המחלוקות המרכזיות שליוו אותו, ולתאר כיצד באו על פתרון.

האפרטהייד בדרום אפריקה

כיבוש דרום אפריקה בידי הלבנים החל באמצע המאה השבע-עשרה בכף התקוה הטובה. "האיחוד של דרום אפריקה", ששטחו זהה בקירוב לשטח דרום אפריקה היום, הוקם ב-1910, ומתיישבים לבנים היו הכובשים והשולטים במדינה. המתישבים הלבנים והתושבים האפריקנים מעולם לא חיו אלו לצד אלו בהרמוניה ומתוך כבוד הדדי. משאבי ארצנו נוצלו על-ידי הלבנים אשר השתמשו בהם לטובתם בלבד. האפריקנים נדחקו למקום משני, נחות.

התנגדותם של האפריקנים לבשה צורה מאורגנת עם הקמת הקונגרס הלאומי האפריקני (ANC) ב-1912. בתקופה שבין 1912 ל-1948 הפך תהליך הניצול והדיכוי של השחורים בדרום אפריקה למאורגן יותר, חמור יותר וממוקד יותר במהותו. ציון דרך ברור בתולדות הדיכוי באותה תקופה היה פקודת הקרקעות מ-1913, שהגבילה קשות את האפריקנים בבעלות על אדמות, בישיבה עליהן ובשליטה בהן. ההתנגדות בתקופה זו

¹ שופט בבית המשפט לענייני חוקה בדרום אפריקה; דברים שנשא בבית-הספר למשפטים באוניברסיטת שיקאגו, ינואר 2004.

כללה בעיקר משא ומתן ומחאה גוברת והולכת. אחרי 1948 הפך האפרטהייד למערכת מובנית ויושם ביתר תקיפות, ללא-רחם. הפרלמנט של המיעוט הלבן וידא כי כל הכוח הכלכלי והפוליטי יהיה בידיים לבנות. הרוב, נטול זכות ההצבעה, נושם מצלם אנוש שלו בכל דרך שניתן להעלות על הדעת. דוגמאות אחדות לכך הן סילוקם בכוח של מיליוני שחורים מן הקרקע; הקצאת משרות ללבנים בלבד; חינוך ומשכורות בלתי שווים; הגבלת מתקנים ושירותים נפרדים - כולל גינות וספסלי גינות, מוניות, אוטובוסים ורכבות - לשימושם של לבנים בלבד, וגימלות ומענקים בלתי שווים. הרוב, נטול זכות ההצבעה, נתפס למעשה ככלי אין חפץ בו ושולח לעיירות ולטריטוריות השבטיות* שבהן נאלצו התושבים להתפרנס בדוחק למחייתם העלוכה. התנגדותו של הרוב הלכה וגברה אף היא במהלך אותה התקופה ונתקלה בהחרמתם של אנשים וארגונים, במעצרי בית, במשפטי בגידה, במעצרים ללא משפט, בעינויים בעת המעצר, במוות במעצר ועוד ועוד. ההתנגדות הגוברת בימיו האחרונים של האפרטהייד נתקלה בפעולות חסרות מעצורים של המשטרה והצבא במהלך המחאות, בהרג של בני-אדם שנחשדו כפעילים ללא התגרות מצידם ובהיעלמות מושטקות. אולם את התנגדותו של העם הדרום אפריקני לא ניתן היה לעצור. ארגונים עממיים שקיומם נאסר המשיכו להתרחב ולהתחזק ודרום אפריקה נהייתה מבודדת יותר ויותר בזירה הבינלאומית. לבסוף, ב-1990, לא הייתה למשטר בדרום אפריקה ברירה אלא לשאת ולתת על דמוקרטיה.

טיבו של המשא ומתן

בתחילת דברינו עלינו להסביר מדוע התנהל המשא ומתן בין המשטר הדרום אפריקני לבין הקונגרס הלאומי האפריקני דווקא. יש האומרים כי הייתה זו תוצאת החרטה שחשו חברי המשטר הלבן, שהבינו את חוסר ההגינות וחוסר האנושיות שבהתנהגותם הקודמת, ורצו לתקן את המעוות ולהבטיח כי בדרום אפריקה יקום סדר חוקתי הוגן וצודק. מסופקני. הסיבה הסבירה יותר היא ששכרו של הדיכוי החל יוצא בהפסדו. את ההתנגדות העממית לא ניתן היה להכניע, הבידוד הבינלאומי החל גובר והמשטר החל לאבד את היכולת לשלוט. התחוור, כפי הנראה, כי ישועתם של הלבנים בדרום אפריקה לא תבוא אלא במחיר שיתופם של כל תושבי הארץ.

מן הצד השני, גם הקונגרס הלאומי האפריקני לא יכול היה להתמיד במאבק עד אין קץ. לא די היה בלוחמת גרילה להכריע את המשטר, החמוש בנשק רב ומשוכלל, בטווח הזמן הקצר או הבינוני. הצורך לבנות מחדש את החברה הדרום אפריקנית ולהקל את הסבל היה אמיתי ודחוף כאחד.

המשא ומתן לא נערך אפוא בין קבוצות של בני-אדם שחתרו לאותה תוצאה. הוא נערך בין נציגים של רוב העם מזה לבין נציגים של המיעוט הלבן מזה. המיעוט החזיק בעמדות הכוח והשליטה וכמעט בכל המשאבים. ביסודו של דבר, המיעוט ביקש בטחונות לכך שכוח הרוב יצמצם את זכויות היתר של המיעוט במדה מועטה ככל האפשר. הרוב חפץ בהגבלת כוחו במדה מזערית, כדי להבטיח שבסופו של חשבון יוכל לחולל מהפך בחברה הדרום אפריקנית לטובת כל הנוגעים בדבר. עיקר המחלוקת היה בשאלה האם ובאיזו מדה יושם סייג לשלטון הרוב בסדר החדש שיקום.

חוקתיות

בשלהי שנות ה-80 של המאה הקודמת הבהירו נציגי המיעוט שוב ושוב שאינם חפצים במצב ובו "המנצח זוכה בכול". הם לא רצו לסבול מדיכוי בידי הרוב. כמה אירוני נראה אז הדבר, שמיעוט, שסימן ההיכר

* הערת המתרגמת: ממשלת דרום אפריקה דאז הגדירה 13 אזורים שהיו, לכאורה, "מדינות עצמאיות", ובהם יושבו תושבי המדינה השחורים על-פי מוצאם האתני והגזעי. אזורים אלה נקראו homelands או בנטוסטאנים.

שלו היה שליטתו ברוב ודיכוי האכזרי והבלתי מוסרי, ביקש כעת הגנה מפני הרוב. נלסון מנדלה, נשיאנו הראשון הנערץ, ניסח את חזונו של הקונגרס הלאומי האפריקני כבר בראשית תהליך המשא ומתן. פרלמנט רובני לא יהיה הכוח העליון בסדר הדרום אפריקני שיקום. החוקה, היא שתעמוד בראש הפירמידה. כל פעולות החוק והממשלה יהיו כפופים לחוקה. במערכת הדרום אפריקנית, הועמדה החוקה כסייג לרובנות. היא הייתה המפתח ששחרר את תהליך המשא ומתן לדרכו.

לפני ניסוח החוקה נדונה השאלה החשובה מי יכין את החוקה וכיצד ייעשה הדבר. הרוב דרש שהדבר ייעשה בידי נציגים לגיטימיים של העם הדרום אפריקני ובהשתתפותו המלאה. המיעוט, לעומת זאת, גרס שכתובת חוקה היא עניין לעורכי דין ולמומחים מדיניים, שלהם הידע והמומחיות. הם שיקבעו מה טוב לכול. מחלוקת זו יושבה הודות להסכמה על מה שניתן לתארו כתהליך דו-שלבי של כינון החוקה.

ראשית הייתה חוקת הביניים, שהנציגים למשא ומתן הסכימו עליה והפרלמנט של המיעוט אישר אותה. היא סיפקה את הבסיס החוקי להצבעה בשיטת "אדם אחד, קול אחד", להגנה על זכויות יסוד מסויימות ולשלטון שיהיה נתון בידי נציגים נבחרים עד לתום הכנתה וכינונה של החוקה הסופית. כך סיפקה בסיס חוקי לשלב השני. הוקמה אסיפה מכוננת, שהוסמכה לכונן את החוקה הסופית.

אולם כוחה של האסיפה הוגבל. את הגבולות סיפקו 34 עקרונות חוקתיים שגובשו בעמל רב והוגדרו כחלק מחוקת הביניים. הם היוו מסגרת אשר ממנה אסור היה לאסיפה לחרוג. הם דרשו, בין השאר, את עיגון של זכויות אדם יסודיות מקובלות בעולם, חלוקת הסמכויות בין הממשלה הלאומית והממשלות האזוריות, הקמת מערכי ממשל מקומיים, כינון מערכת שיפוט אחת בלתי תלויה ושוויון. לדעת, גם התהליך הדו-שלבי של כינון החוקה בהגבילו את סמכויות האסיפה המכוננת, היה למעשה סייג לגישה הרובנית.

בתי המשפט

ההסכמה לחברה, בה עתידה החוקה להיות עליונה ובה האסיפה המכוננת כפופה לעקרונות חוקתיים מסויימים הפנו את אור הזרקורים אל מערכת המשפט ואל השתנותה. על הסדר החוקתי החדש אמורים היו לשמור בסופו של דבר בתי המשפט. כמעט כל השופטים בדרום אפריקה בעת המשא ומתן היו גברים לבנים שמונו בידי משרד המשפטים של משטר המיעוט, ששיטת האפרטהייד היטיבה עמם. לרובם לא היה כל ניסיון בבחינת פעולות ממשלתיות כנגד חוקה. בפסקי דין שנפסקו בדרום אפריקה לפני 1994, נהגו אותם שופטים להבחין בין תפקידו של השופט כמפרש החוק לבין תפקיד הפרלמנט כמחוקק. כמעט תמיד אכפו חוקים בלתי צודקים מבלי להעיר דבר. היו כמובן שופטים יוצאי דופן שניסו כמיטב יכולתם לפרש את החוקים בקנה אחד עם הצדק, העירו כנגד חוקים לא צודקים והתנגדו לרוע של האפרטהייד.

נציגי המיעוט לתהליך המשא ומתן היו בדעה כי חטיבת הערעורים, שהייתה אז הערכאה הגבוהה ביותר, צריכה למלא תפקיד של בית משפט לענייני חוקה. הרוב דרש בית משפט חדש לגמרי, שיהיה אפוטרופוס של החוקה הדרום אפריקנית: בית משפט לענייני חוקה, שיסמן את ההתנתקות החותכת והמוחלטת מן האי-שוויון והאי-צדק שהיו נחלת העבר. זו תהיה ההתחלה החדשה לסדר החוקתי הצודק והאנושי. בסופו של דבר התפשרו הצדדים על שילוב של ישן וחדש. בית משפט חדש לענייני חוקה ובו אחד-עשר שופטים אכן יקום, אך ארבעה מהם יבואו משורות השופטים שכיהנו בסדר הישן.

אולם עם הולדתו של בית משפט לענייני חוקה לא תם השינוי במערכת המשפט. הרעיון כי שופטים ימונו אך ורק בידי האליטה השולטת, גם אם אותה אליטה מייצגת נאמנה את הרוב, נדחה מכול וכול בידי שני

הצדדים. אני מניח כי המיעוט הבין הבן היטב עד כמה עלולה עצמאותה של מערכת השיפוט להיפגע ממינוי שופטים בדרך זו. החוקה מורה על מינוי 'נציבות שירותים משפטיים' ובה יותר מעשרים חברים, בראשות נשיא בית המשפט העליון ובהשתתפות נציגים של המערכת השיפוטית, עורכי הדין, הזירה הפוליטית והחברה האזרחית. נציבות זו מייצגת לנשיא בנוגע למינוי שופטים לבית המשפט העליון והנשיא חייב לקבל את עצתה. שופטים בבית המשפט לענייני חוקה ממונים בידי הנשיא מקרב מועמדים שנציבות השירותים המשפטיים ממליצה עליהם. החוקה מחייבת את נציבות השירותים המשפטיים להתחשב בצורך להבטיח כי מערכת השיפוט תייצג את המרכיבים הגזעיים והמגדריים של החברה הדרום אפריקנית. חוקתנו משאירה פתח לשינויים במערכת המשפט. אכיפה יעילה של זכויות היסוד בדרום אפריקה תלויה במדה רבה בהצלחת המהפך השיפוטי המתחייב מן החוקה.

זכויות יסוד

הכללת זכויות האדם האזרחיות והאינדבידואליות הפוליטיות המקובלות בעולם בחוקת דרום אפריקה לא היוותה מכשול. המיעוט ראה זאת כחיוני להגנתו. הרוב רצה בזכויות אלה משום שהפרתן ועוצמת היתר של השלטון הן-הן שאפשרו לאפרטהייד ולא-צדק להתקיים.

אולם היו תחומי מחלוקת חשובים שנבעו מנקודות מוצא שונות בתכלית של הרוב ושל המיעוט מזה. הרוב דרש כי מגילת הזכויות תתייחס לא רק להגנה על הזכויות האזרחיות, הפוליטיות והאינדבידואליות. הם רצו בסעיף שוויון מהותי ולא רק צורני, בהכללת זכויות חברתיות-כלכליות בחוקה וכן בזכויות עובדים. נציגי המיעוט לא קיבלו זאת בהתלהבות. לדעתו, ההבדל המהותי בין שני הצדדים נסב סביב השאלה באיזו מדה תקל מגילת הזכויות את המהפך בחברה הדרום אפריקנית. נדון בקצרה באחדים מסלעי המחלוקת הבולטים ביותר. אפתח בסעיף השוויון.

סעיף 9 בחוקה עוסק בשוויון ומובא בנספח A. אילו הציע הרוב שסעיף השוויון לא יאמר אלא שהכול שווים בפני החוק, מן הסתם לא הייתה מתגלעת מחלוקת, שכן המיעוט היה מסכים לכך לחלוטין. הכללת הביטוי "זכות לקבל מן החוק ... תועלת שווה" המופיע בסעיף-קטן (1) עורר לעומת זאת מחלוקת מסויימת. סעיף-קטן (2) גם הוא חולל ויכוח. המיעוט לא מצא סיבה להכללת סעיף-קטן זה וביטא חשש שמא העדפה מתקנת תביא ל"אפליה הפוכה". סעיף-קטן (2), כפי שהוסכם עליו בסופו של דבר, נותן מקום לשוויון מהותי יותר מזה שביקש המיעוט בתחילה וכן מאפשר יוזמה ממשלתית מסויימת להשגת שוויון. במובן זה, סעיף-קטן זה מתזק את הרעיון שזכויות אדם קשורות למעשה זו בזו ומכיר בכך שנדרשת עבודה רבה כדי לבטל את האי-שוויון שחלחל לרבדים עמוקים בחברתנו.

מחלוקת התגלעה גם בעניין עילות האפליה האסורה שנועדו להיכלל בסעיפים-קטנים (3) ו-(4). הייתה רתיעה מסויימת מהכללת נטייה מינית כעילת אפליה אסורה, מחשש שהדבר יביא למה שכונה "השלכות בלתי מכוונות". רבים מן המשתתפים היו מרוצים יותר אילו גזע ומגדר היו שתי העילות היחידות לאפליה אסורה.

הרוב היה בדעה שהעדר אפליה הוא בסיס חיוני לשינוי אפקטיבי ושאיין די בכך שהחובה שלא להפלות תוטל רק על המדינה. את האפליה היה צורך לבטל במהירות וביעילות ומטרה זו הייתה חשובה דיה להצדיק איסור על כל בני-האדם להפלות. נציגי הרוב במשא ומתן היו מודעים היטב לכך שלא די יהיה בהגנה מפני אפליה ישירה בלבד וכי אפליה עקיפה עלולה להתבטא בדרכים ערמומיות במיוחד. הרוב גם חשש מקושי בהוכחת אפליה. המיעוט היה בדעה שדי יהיה אם ייאסר על המדינה לנקוט אפליה וכי אין

צורך באיסור על אפליה עקיפה ובהסרת נטל ההוכחה מן האדם הטוען לאפליה. ויכוח גדול קדם לאישור ההוראות נגד אפליה האוסרות הן על אפליה ישירה והן על אפליה עקיפה, המחייבות באי-אפליה גם את הפרט ולא רק את המדינה והקובעות כי אפליה נחשבת לבלתי הוגנת. (ראו נספח A).

בזכויות החברתיות-כלכליות כבר דנו בלא-מעט פירוט בכנס זה. די לנו לומר אפוא שנערך דיון ארוך בשאלה האם הזכויות החברתיות-כלכליות צריכות להיכלל בחוקה. האופן בו הן מנוסחות כעת בסעיפים 26 ו-27 של החוקה (כמצוטט בנספח A) משקף הכרה במציאות, קרי, כי כל הזכויות החברתיות-כלכליות אינן יכולות לבוא על סיפוקן המלא באופן מיידי; עם זאת, אך יוצר תשתית לרעיון כי אין לתת לממשלה יד חופשית לעשות כחפצה בקבלת החלטות על האופן שבו ימומשו זכויות אלה. זכויות אלה מחייבות אפוא את האפשרות לביקורת שיפוטית על פעולות הממשלה.

נקודת המוצא של המיעוט בנוגע לזכויות עובדים הייתה שאין בהן צורך כשלעצמן בסדר החוקתי החדש וכי די בזכויות האזרחיות והפוליטיות המקובלות. עמדת הרוב הייתה שיש למנוע ניצול בלתי הוגן של עובדים וכי מגילת הזכויות צריכה לקבוע במסמרות נהלי העסקה הוגנים. שני הצדדים הסכימו עד מהרה שסוגיית נהלי ההעסקה ההוגנים נוגעת הן למעסיקים והן לעובדים. בסופו של דבר, הדיון בנושא נהלי ההעסקה ההוגנים נסב על האיזון הראוי בין זכויות העובדים מכאן לבין זכויות המעסיקים מכאן. סעיף 25 הנוכחי של החוקה (המצורף בנספח A) משקף את האיזון הזה. בהמשך נראה שהסעיף מקנה זכויות ארגוניות ואחרות הן לעובד והן למעסיק, אך זאת למעט העובדה שרק לעובדים יש זכות לשבות וזכות להיכנס במשא ומתן קיבוצי.

המתח בין חופש הדת והזכות לשמירה על מנהגי תרבות מחד גיסא וזכויות האדם היסודיות מאידך גיסא עורר דיון סוער. האיזון שהושג בסופו של דבר בתהליך המשא ומתן משתקף בסעיפים 15 ו-31 של החוקה (ראו נספח A), העוסקים ב"חופש הדת, האמונה והדעה" וב"קהילות תרבותיות, דתיות ולשוניות" בהתאמה. אתיחס לכמה מן המרכיבים הבולטים בפשרה זו. סעיף קטן (2) 15 קובע תנאים מסויימים לקיום מנהגים דתיים במוסדות, במטרה להבטיח כי אלה ינוהלו באופן שוויוני וכי איש לא יאולץ לבקר בהם. סעיף (3) 15 מתיר בפירוש חקיקה המכירה בנישואין מסורתיים ואחרים ובמערכות של שיני משפחה ומעמד אישי על-פי כל מסורת, ואולם ההכרה צריכה לעלות בקנה אחד עם החוקה. סעיף 31 אומר כי אין לשלול מבני-אדם את הזכות לממש את תרבותם ולנהוג על-פי דתם אולם מבהיר שוב כי זכויות אלה לא יופעלו בדרך שאינה עולה בקנה אחד עם מגילת הזכויות. ניתן לטעון שזכויות אחרות במגילת הזכויות מוגנות טוב יותר ממנהגי הדת ואורחותיה. האיזון שניסו להגיע אליו בין, למשל, אכיפת השוויון והסובלנות לאי-שוויון במנהגים דתיים הוא דבר שקשה לבטאו במונחים קונקרטיים וסביר שיניח, בבוא היום, אתגרים לא פשוטים לפתחו של בית המשפט לחוקה.

סיכום

מבחינה טכנית, ניתן לומר כי חוקתנו, ובמיוחד מגילת הזכויות, מהווה סייג שהושם לרובנות. אכן החוקה מגבילה את פעולות הממשלה אך היא ממלאת עוד תפקידים רבים. חוקתנו מייצגת מערכת ערכים המפנה עורף בנחישות לחברה שבה הרוב או החזק צודקים תמיד. חברה כזו אינה טובה מחברה המעלה על נס את חוק הגיוגל. חוקתנו מצווה על החברה שלנו לטפח ולהעצים את המיעוטים, את הפגיעים, את החלשים ואת אלה שהיו מאז ומעולם קורבנות להתעללות והשפלה. לכן, למשל, פעילות האפליה האסורה בסעיף העוסק באי-אפליה מבטיחים הגנה לקטגוריות של בני-אדם פגיעים וחסרי כוח; הוראת חופש הביטוי

מגינה על הדברים שמשמיעים מיעוטים, נלוצים ככל שיהיו בעיני הרוב; חופש הדת מגן על אותם בני-אדם פגיעים המשתייכים לקבוצות מיעוט דתיות; ההוראות בדבר ההליך ההוגן מגינות על בני-אדם פגיעים שמואשמים בביצוע פשע וכן הלאה. אני מדגיש שהגנה זו ניתנת מעם החברה לבני-אדם פגיעים וחסרי כוח לא למענם, לא כחסד עמם, אלא למען החברה עצמה, לטובת כל בניה ולשם צמיחתה של מערכת ערכים בת-הגנה. הרעיון שישנם דברים מסויימים שלעולם אין להרשות לקבוצות הרוב, בעלות הכוח והעוצמה, לעשותם, וכי לחברה יש מחוייבות כלפי הפגיעים והחלשים, שאינה רק בגדר חובה מוסרית, אינו רעיון מדכדך ואף אינו סייג לרובנות ותו לא. הוא גם אינו רק רעיון בעלמא. זהו עיקרון חוקתי יסודי, קנה מידות בלתי נפרד מאנושיותנו. מגילת זכויות אדם נאותה יכולה להוות סייג לרובנות. היא יכולה להגביל את כוחו של הרוב, אמנם, אולם אין היא סייג לדמוקרטיה. נוכל כעת להוסיף אל-נכון את העיקרון הזה כמרכיב מהותי בהגדרתנו לדמוקרטיה. בעשותנו כן אנו מחזקים את הדמוקרטיה והופכים אותה למשהו נעלה יותר מגידה מכנית גרידא. אסיים בהבעת תקווה שגישה זו, שהחוקה מצאה ראויה, היא גישה שתתקבל על כל האומות והעמים. אם כך יקרה, אולי יש סיכוי בעתיד לשלום ולאנושיות.

- (1) כל אדם שווה בפני החוק ויש לו זכות להגנה ותועלת שווה מן החוק.
- (2) השוויון כולל הנאה שלמה ושווה של כל הזכויות והחרויות. כדי לקדם את השגת השוויון, מותר לנקוט צעדים תחיקתיים ואחרים שנועדו להגן או לקדם בני-אדם, או על קטגוריות של בני-אדם, שקופחו בשל אפליה לא הוגנת.
- (3) המדינה לא תפלה בצורה לא הוגנת, במישרין או בעקיפין, אף אדם בעילה או בעילות של גזע, מגדר, מין, הריון, מצב משפחתי, מוצא אתני או חברתי, צבע, נטייה מינית, גיל, נכות, דת, מצפון, אמונה, תרבות, לשון או ייחוס.
- (4) שום אדם לא יפלה בצורה לא הוגנת, במישרין או בעקיפין, אף אדם בעילה או עילות מאלו המנויות בסעיף-קטן (3). יש לחוקק חקיקה ארצית שתמנע או תאסור אפליה בלתי הוגנת.
- (5) אפליה בשל עילה או עילות מאלו המנויות בסעיף-קטן (3) הינה בלתי הוגנת, אלא אם כן הוכח כי הינה הוגנת.

15 חופש הדת, האמונה והדעה

- (1) לכל אדם הזכות לחופש מצפון, דת, מחשבה, אמונה ודעה.
- (2) קיום מנהגים דתיים במוסדות ממשלתיים או מוסדות המקבלים סיוע ממשלתי יהא מותר, בתנאים הבאים:
- (א) מנהגים אלה יתאמו את הכללים שנקבעו בידי הרשויות הציבוריות המתאימות;
- (ב) הם יתנהלו על בסיס שוויוני; וכך
- (ג) ההשתתפות בהם תהיה חופשית ומרצון.
- (3) (א) סעיף זה אינו מונע חקיקה המכירה ב-
1. נישואין שנערכו על-פי כל מסורת או על פי שיטה של הדין הדתי, דיני המעמד האישי או דיני משפחה;
2. שיני המעמד האישי ודיני המשפחה על-פי כל מסורת שהיא, או כאלה שבני-אדם המקיימים דת מסויימת מקפידים עליהן.
- (ב) ההכרה בתנאים בפסקה (א) חייבת לעלות בקנה אחד עם סעיף זה ועם שאר הוראותיה של החוקה.

23 יחסי עבודה

- (1) לכל אדם הזכות לנהלי עבודה הוגנים.
- (2) לכל עובד יש זכות

(א) להקים איגוד מקצועי ולהצטרף לאיגוד מקצועי;

(ב) להשתתף בפעילויות ובתכניות של איגוד מקצועי; וכן

(ג) לשבות.

(3) לכל מעסיק יש זכות

(א) להקים ארגון מעסיקים ולהצטרף לארגון מעסיקים; וכן

(א) להשתתף בפעילויות ובתכניות של ארגון מעסיקים.

(4) לכל איגוד מקצועי ולכל ארגון מעסיקים יש זכות

(א) לקבוע מה יהיו הנהלתו, תכניותיו ופעילויותיו

(ב) להתארגן; וכן

(ג) להקים פדרציה ולהצטרף לפדרציה.

(5) לכל איגוד מקצועי, ארגון מעסיקים ומעסיק תהיה הזכות לעסוק במשא ומתן קיבוצי.

מותר לחוקק חקיקה לאומית שתסדיר את המשא ומתן הקיבוצי. היה ותגביל החקיקה זכות מתוך פרק זה, עליה להיות תואמת את הוראות סעיף 36 (1).

(6) חקיקה לאומית תהיה רשאית להכיר בהסדרי ביטחון איגודיים הכלולים בהסכמים

קיבוציים. היה ותגביל החקיקה זכות מתוך פרק זה, עליה להיות תואמת את הוראות סעיף 36 (1).

26 דיור

(1) לכל אדם זכות לגישה לדיור נאות.

(2) המדינה חייבת לנקוט צעדים סבירים, תחיקתיים ואחרים, במסגרת המשאבים

העומדים לרשותה, כדי להגיע למימושה ההדרגתי של זכות זו.

(3) אין לפנות אף אדם מביתו, או להרוס את ביתו של אדם, בלי צו מבית משפט שניתן

אחרי שקילת כל הנסיבות הרלוונטיות. שום חקיקה לא תתיר פינוי שרירותי.

27 שירותי בריאות, מזון, מים וביטחון סוציאלי

(1) לכל אדם זכות לגישה

(א) לשירותי בריאות, כולל שירותי פריון

(ב) למזון ומים מספקים; וכן

(ג) לביטחון סוציאלי, הכולל, אם אין הוא מסוגל לקיים את עצמו ואת התלויים בו,

עזרה סוציאלית נאותה.

(2) המדינה חייבת לנקוט צעדים סבירים, תחיקתיים ואחרים, במסגרת המשאבים

העומדים לרשותה, כדי להגיע למימוש ההדרגתי של זכויות אלו.

(3) אין לסרב לתת לאף אדם טיפול חירום רפואי.

31 קהילות תרבותיות, דתיות ולשוניות

(1) בני-אדם המשתייכים לקהילה תרבותית, דתית או לשונית, לא תישלל מהם הזכות, יחד עם עוד חברים באותה קהילה

(א) לממש את תרבותם, לקיים את דתם ולהשתמש בלשונם ; וכן

(ב) להקים התאגדויות תרבותיות, דתיות ולשוניות וגופים אחרים של חברה אזרחית, להצטרף לגופים כאלה ולדאוג לקיומם.

(2) הזכויות שבסעיף-קטן (1) לא ימומשו באופן שאינו עולה בקנה אחד עם כל הוראה שבמגילת הזכויות.